

A sumer nyelv és írás

A sumer nyelv a ma ismert nyelvek közül egyetlenel sem áll rokonságban, egy ún. szigetnyelv. Az ismert rokon nyelvek hiánya is magyarázza, hogy számtalan más nyelvvel próbálták rokonítani, köztük a magyarral is. Ezek a próbálkozások azonban kivétel nélkül nyelvészetileg megalapozatlanok; a sumer-magyar állítólagos rokonságához ld. Komoróczy igen szórakoztató munkáját (1976), és legutóbb Rédei könyvének vonatkozó fejezetét (1998, 85–105).

A sumer hangrendszer rekonstrukciója a rokon nyelvek hiánya és az írásrendszer sajátosságai miatt nagy nehézségekbe ütközik. A rekonstrukció elsősorban az akkád hangrendszer értelmezésétől függ, mely azonban szintén bizonytalan némely részletében. Az i. e. III. évezredben a zárhangok és az affrikáták (ld. Jagersma 2000) két sorozatát a hehezetesség különbözteti meg. Ezt az i. e. II évezred elején az akkád hatására felváltja a zöngés–zöngétlen oppozíció (ld. Zólyomi 2006, 16 és az ott hivatkozott irodalom, Keetman 2004a). A magánhangzó rendszert négy magánhangzó alkotta (/u/, /i/, /a/ /e/) (ld. azonban Keetman [2005], aki több magánhangzó létezése mellett érvel).

A sumer morfológiailag agglutináló nyelv. Esetrendszere ergatív: a nyelv ugyanazzal az esettel jelöli a tárgyatlan ige alanyát és a tárgyat (abszolútívuszi eset), és egy külön esettel (ergatívuszi eset) jelöli a tárgyas ige alanyát. Az abszolútívuszi és az ergatívuszi esettel együtt a sumer 11 esetet különböztet meg. A nyelv az egyes szám harmadik személyű névmásoknál két nyelvtani nemet különböztet meg: az emberi illetve nem emberi nemet.

A sumer nyelvtan legszembeötlőbb tulajdonsága az igealakok bonyolultsága és hosszúsága. Az igealkóhoz kapcsolódó affixumok 13 szerkezeti pozícióba sorolhatók, ebből tíz az ige előtt, három az ige után helyezkedik el. Az alany és a tárgy mellett egyidejűleg akár két másik igei szereplő is jelölve lehet affixumokkal az ige. Prefixumok jelölik az igemódot, az igenemet és a cselekvés irányultságát is. A sumer két igeidőt különböztet meg. A sumer ige mondatbeli helye a mondat vége, az előtte álló szavak sorrendjét a mondat kommunikatív szempontú tagolása határozza meg.

Nyelvtörténet és nyelvváltozatok

A sumer nyelvet az ókori Mezopotámia déli részén beszélték. A nyelv neve az akkád *sumerum* szóból ered, a sumerek az *emegir* “anyanyelv” szóval utaltak saját nyelvükre. A rokon nyelvek hiánya miatt semmit nem tudunk a sumer nyelvterület elhelyezkedéséről az első írásos források megjelenése előtti időkben (i. e. IV évezred vége) (ld. Rubio 2005).

A sumer szövegek lelőhelye és az ékírásos szövegekben előforduló sumer személynevek eloszlása alapján úgy tűnik, hogy az i. e. III. évezred közepén a sumer nyelvterület északi határa Nippur város magasságában húzódott és délen a Perzsa-öbölíig tartott (ld. Sallaberger 2004). Nippurtól északabbra a keleti sémi akkád volt a beszélt nyelv.

A két nyelv, a sumer és az akkád, kapcsolata meghatározó jelentőséggel bírt mind a sumer mind az akkád történetére. Kölcsönösen hatottak egymás szókincsére, hangtanára és nyelvtanára (ld. Edzard 2003, 173–178). Az ókori Mezopotámia írásos kultúrája kétnyelvű volt, források és adatok hiányában azonban nem tudjuk, hogy milyen mértékű volt a kétnyelvűség mindennapok szintjén. A kölcsönös nyelvi hatások azonban arra

utalnak, hogy a kétnyelvűség társadalmi jelenség volt és nem csak az írástudók igen szűk rétegére korlátozódott (az írásbeliség társadalmi elterjedtségéhez, ld. Wilcke 2000).

Az i. e. III. évezred közepétől kezdve a sumer és az akkád kiegyensúlyozott viszonya megváltozik, asszimetrikus kétnyelvűség jön létre, melyben az akkád válik a domináns nyelvvé. A III. évezred végének politikai változásai, az ún. III. Ur-i dinasztia összeomlása a déli területek elnéptelenedéséhez illetve az itteni lakosság elvándorlásához vezetett, ami jelentősen hozzájárult a sumer nyelvterület csökkenéséhez és felgyorsította a sumer nyelv visszaszorulását, az akkád nyelvvel való felcserélését. Az i. e. II. évezred első felére tehető a beszélt sumer nyelv eltűnése. Ezután a nyelv a középkori latinhoz hasonló státuszra tesz szert a vallás, a tudomány és az irodalom nyelvévé válik. Ezt a funkcióját az ékírásos írásbeliség végéig, időszámításunk kezdetéig megtartja (Geller 1997).

A nyelv szociolingvisztikai státuszában bekövetkezett változások (ld. Woods 2006) a sumer nyelvtanára is hatással voltak. A III. évezred végétől kezdve megfigyelhető, hogy a sumer erőteljes akkadizálódáson megy keresztül: hangkészlete hasonul az akkádéhoz, a nyelvtani nem használata bizonytalanná válik, igei vonzatai a megfelelő akkád ige vonzatait kezdik tükrözni, kialakul egy akkádhoz hasonló műveltető szerkezet (ld. [Black-Zólyomi 1999](#), Zólyomi 2000, Black 2004, Keetman 2004 és 2004a).

A sumer nyelv visszaszorulása a sumer nyelvű szövegek típusainak változásában is követhető. Az i. e. 18. század kezdetére a kevésbé formális szövegtípusok mint a levelek, a gazdasági és a jogi szövegek szinte teljesen eltűnnek.

A modern nyelvekkel ellentétben a sumer beszélt nyelvi változatairól nincsenek ismereteink. A sumer ékírásos szövegek a sumer nyelvnek egy formális változatát használták, melynek viszonya a beszélt nyelvváltozatokhoz adatok hiányában nem tisztázható (ld. azonban Krecher 1993, ahol a szerző kísérletet tesz köznyelvi alakok bemutatására).

Kizárólag irodalmi szövegekből ismert a sumer *emeszal* ("finom nyelv") nevű változata (ld. Schretter 1990). Az irodalmi szövegekben a női illetve kasztrált szereplők használják ez a nyelvváltozatot. Az emeszal a szavak hangalakjában és szókincsében tér el a sumer fő változatától. A nyelvváltozat eredete nem ismert, de feltehető, hogy egy beszélt nyelvű szociolektus továbbéléséről van szó az irodalmi regiszterben.

A nyelv szövegmélei

A sumer nyelv lejegyzésére használt ékírást gazdasági nyilvántartás céljára "találták fel" az i. e. IV évezred végén a dél-mezopotámiai Urukban (a korszakról ld. [The Late Uruk Period](#); egy ebből a korból származó adminisztratív szöveg fényképe [itt](#) található). Nem véletlen tehát, hogy a gazdasági folyamatok különböző eseményeit rögzítő adminisztratív szövegek a sumer szövegek legjelentősebb csoportját alkotják. Ez a szövegtípus az ó-babilóni kor (i. e. II évezred első fele) elejéig jelen van, a III. Ur-i dinasztia korából (i. e. III. évezred vége) kb. 70 ezer ilyen tábla maradt fenn, melyekből napjainkig mintegy 40 ezret publikáltak (egy ebből a korból származó adminisztratív szöveg fényképe [itt](#) található).

Az ún. lexikális listák az adminisztratív szövegek mellett a másik szövegtípus, mely a legelső ékírásos szövegek között is megtalálható (ld. Englund 1998) (egy az i. e. IV. évezred végére datálható, az Uruk IV rétegből előkerült lexikális lista fényképe [itt](#)

található; egy némileg fiatalabb, az Uruk III rétegből előkerült lexikális listáé [itt](#)). A hasonló jelentésű szavakat, például foglalkozás vagy állat neveket felsoroló lexikális listák az irnoki képzésben játszottak szerepet, ez magyarázza létezésüket a kezdetektől fogva. Ahol ékírással írtak mindenholnan előkerültek lexikális listák. A listák a mezopotámiai tudományosság alapvető szövegtípusát jelentik, különböző formákban és tartalmakkal az ékírással írásbeliség megszűnéséig (i. sz. 1 század) fennmaradnak (ld. Veldhuis 1997).

Az első jogi tartalmú szövegek (földeladási okmányok) megjelenése az i. e. III. évezred legelejére tehető. A különböző javak (például, házak, rabszolgák, föld) tulajdonváltását illetve kölcsönszerződéseket rögzítő sumer nyelvű szövegek az óbabilóni korig készültek.

A legelső ún. “törvénykönyv”, valójában jogszabályok különböző elvek szerint rendezett gyűjteménye, az i. e. III. évezred végéről származik és Ur-Namma, a III. Ur-i dinasztia első királyának nevéhez köthető. Az iszini dinasztiába tartozó Lipit-Estár hasonló jellegű gyűjteménye az i. e. 19. századra datálható.

Az első történeti szövegek (király feliratok, fogadalmi feliratok, építési feliratok) csak az i. e. 26. századra datálhatók, mintegy 500 évvel az ékírás megjelenése után. Az i. e. 18 század után a király feliratok rendszerint kétnyelvűek (sumer-akkád). A történeti szövegek az óbabilóni kor vége után csak kivételesen íródnak sumerül.

Az első irodalmi szövegek megjelenése egybeesik a történeti szövegek megjelenésével (i. e. 26. sz.). A történeti és irodalmi szövegek közötti határvonalat nem mindig egyszerű meghúzni, nyelvileg mindkettőt egy emeltebb regiszter jellemez. Az irodalmi szövegek meghatározása a mezopotámiai kontextusban nem probléma mentes, mivel az irodalom fogalma koronként változik (ld. Veldhuis 2004 bevezetőjét, ahol a szerző valamennyi lehetséges megközelítést számba veszi).

Az i. e. III. évezredből csak nagyon kevés irodalmi szöveg ismertünk, ez a szövegtípus legnagyobb számban az óbabilóni korból maradt fenn, amikor másolásuk és tanulásuk az irnoki képzés fontos részét képezte. Az óbabilóni irodalmi korpusz egy része valószínűleg a III. Ur-i dinasztia (i. e. III. évezred vége) ideológiai szempontjait tükrözi.

A mezopotámiából előkerült sumer nyelvű levelek többsége az adminisztratív szövegek alfajának tekinthető: a különböző rangú szereplők közötti gazdasági vagy adminisztratív tárgyú üzeneteket rögzítenek. A legelső sumer levelek az i. e. III. évezred közepéről származnak, ez az írásos műfaj is az óbabilóni korban tűnik el.

Írásrendszer

A sumer nyelv lejegyzésére használt ékírást eredetileg nem a beszéd rögzítésére hozták létre. Az ékírást gazdasági nyilvántartás céljára “találták fel” az i. e. IV évezred végén a dél-mezopotámiai Urukban. Az ékírás nevét a nádból készül íróeszköz, a stílus, nedves agyagban hagyott lenyomatáról kapta. A stílus írásra használt vége háromszög alakú volt, mely az agyagba nyomva ékalakú nyomott hagyott. Ez az írásmód csak az i. e. III. évezredben alakul ki, a legelső szövegek jeleit egy hegyes eszközzel rajzolták az agyagba.

Az i. e. IV. évezred végén Urukban, illetve később néhány más városban használt írás ezernél valamennyivel több jelet használt (Damerow [2006] szerint a különböző városokból előkerült táblákon összesen majd 1500 írásjel különböztethető meg, más szerzők az általunk említett számokat használják). Ez a jelkészlet elegendő volt arra hogy

a gazdasági folyamatok szereplőit, fajtáit és helyét rögzítsék. (Több szerző, pld. Damerow, Nissen, az ékírásnak ezt a formáját, amikor kizárólag gazdasági nyilvántartás céljait szolgálta, proto-írásnak nevezi) A jelek legtöbbje ikonikus volt az ábrázolni kívánt tárgyak, állatok, testrészek jól felismerhetők. A jelek egy kisebb része absztrakt szimbólumokat jelenített meg (például egy körbe írt kereszt a juhokat jelentette), ezek valószínűleg egy korábbi nyilvántartási rendszer szimbólumaiként váltak az ékírás részévé (ld. Kalla 1996). A jelek közül mintegy 60 jel a számok rögzítésére szolgált. Eltérő számjeleket használtak a megszámlolt dolgoktól jellegétől függően.

Ilyen nagyszámú írásjel grafikus megkülönböztetése lehetetlen lett volna az írófelületként szolgáló agyagban. A rendszer valójában mintegy 300 alapjelre épült és az írásrendszer kidolgozói és használói különböző eljárásokkal hozták létre mintegy 1000 egymástól jól megkülönböztethető írásjelet.

Néhány a leggyakrabban használt eljárások közül:

a) Az alapjel egyik részét besatírozták (az emberi fejet ábrázoló jel besatírozott változata jelentette, például a szájat).

b) Az alapjelbe belerajoltak egy másik jelet (az emberi fejet ábrázoló jel a “víz” belerajolt jelével együtt az “inni” fogalom jele lett).

c) Két jelet szorosan egymás mellé rajoltak és a két jel együtt más jelentést kapott mit külön-külön.

d) Az alapjelbe belerajoltak egy másik jelet, a belerajolt jelnek azonban nem a jelentése, hanem az olvasata volt a fontos (például a dobozt ábrázoló jel az AM olvasatú belerajolt jellel együtt az “anya”, sumerül *ama*, jelévé lett).

Az i. e. III. évezred folyamán a rendszer jelentős változásokon ment át mind a az írásrendszer működése, mind a jelek formája tekintetében. Az írófelület és az íróeszköz behatárolta a grafikusan megkülönböztethető írásjelek számát. Amikor az ékírás a gazdasági nyilvántartás mellett más kommunikációs funkciók eszközévé vált (ld. erről részletesen Kalla Gábor [fejezetét ebben a kiadványban](#)), akkor az írásrendszer használói azzal a kihívással találták magukat szemben, hogy miként lehet korlátozott számú írásjel használatával lefedni az emberi nyelv jóval nagyobb szókészletét.

Két fő megoldás mutatkozott. Az egyik megoldás a jelek jelentésének metaforikus vagy metonímikus kiterjesztése volt. A lemenő napot ábrázoló jel, például, nemcsak a “nap” (égitest) szó jelenthette, hanem a “nap” (időtartam), “fényes”, “szárítani”, “fehér”, stb. szavakat is. A lábszárat ábrázoló jel pedig nemcsak a “menni” szót jelenthette, hanem az “állni”, “vinni”, “belépni/bevinni” szavakat is. A metaforikus vagy metonímikus kiterjesztés eredményeként ugyanakkor az írásjelnek több eltérő olvasata is lehetett (más kifejezéssel, a jelek polifónikusak voltak) és ezek az olvasatok vagy jelentések szemantikailag kapcsolatban álltak.

A másik megoldás a jelek olvasatának átvitele más hasonló hangalakú szavak leírására, ezt nevezik rébusz elvnek. A sumer *ti* “nyíl” szó leírására használt jelet, például, elkezdtek használni a sumer *ti(l)* “élet” szó leírására is. A rébusz elv alkalmazásának eredmény az lett, hogy egy adott írásjel teljesen eltérő jelentésű szavak leírására is szolgálhatott.

A rébusz elv nagy jelentőséggel bírt az ékírás továbbfejlődése szempontjából. A legelső ékírásos szövegek csak szójeleket használtak. A sumer nyelv grammatikai morfémaid (a ragozott ige prefixumait és a névszói ragokat) ezek a szövegek egyáltalán nem jelenítették meg. A grammatikai morfémaid megjelenítéséhez szükséges jel olvasatok

a rébusz elv alkalmazásával alakultak ki. Például, a tárgyias ige alanyát jelölő ergativuszi esetrag *-e/* volt. Ennek a ragnak a leírásához azt a jelet kezdték alkalmazni, mely eredetileg egy csatorna keresztmetszeti képét ábrázolta és a sumer *e(g)* “csatorna” szó leírására szolgált. A rébusz elv egyre gyakoribb alkalmazásának eredménye az ékírás fonetizálódása volt: kialakult egy olyan jelkészlet (szillabárium), ahol nem jelek által leírt szavak jelentése, hanem a szavak hangalakja vált fontossá.

A metaforikus vagy metonímikus kiterjesztés és a rébusz elv együttes alkalmazása révén létrejött írásrendszerben az írásjelek négy fajta alkalmazását különböztethetjük meg az adott kontextusban betöltött funkciója szerint:

1. logogram (szójel): egy szó leírására szolgáló jel.

2. fonogram (szótagjel): egy adott hangsor vagyis szótag megjelenítésére szolgáló jel. A sumer nyelv szerkezetéből adódóan a leggyakoribb típusú szótagjel a C(onsonant)V(owel) (=Mássalhangzó-Magánhangzó) jel volt (példál *ba*, *mu*, *na*). Használtak még V jeleket és ritkán CVC jeleket is. A VC jelek használata csak az i. e. III. évezred végén vált gyakorivá. A megelőző korszakban a zárt szótagokat általában nem írták ki, a */ban/* szótag leírására, például, a *ba* jelet használták. Később ugyanezt a szótagot két jellel írták le *ba-an*, melynek olvasata */ban/* és nem */baan/* volt.

3. determinatívum: a polifón jelek olvasatának leszűkítésére szolgáló írásjel, mely egy szójel előtt vagy mögött állva annak jelentés osztályát mutatta. A fából készült tárgyak neve előtt, például, a *giš* “fa” jelentésű jel állt.

4. fonetikus kiegészítő: a polifón jelek olvasatának leszűkítésére szolgáló írásjel, mely egy szójel mögött állva annak hangalakját egyértelműsítette.

Egy adott írásjel a négy fajta alkalmazás bármelyikében előfordulhatott. Például, az eredetileg egy csillagot ábrázoló jel lehetett szójel, amikor olvasata *an* “ég”, vagy *dingir* “isten” volt. Használták az */an/* szótag leírására, mely olvasat az *an* “ég” szóból eredt a rébusz elv alkalmazásával. Ugyanezt a jelet használták determinatívumként az istennevek előtt, és ha az írnok úgy érezte, hogy egy adott szójel olvasata egyértelművé tehető egy utána írt *an* szótagjellel, szintén ezt a jelet alkalmazta.

Az ékírás működésének i. e. III. évezredi fejlődése röviden úgy jellemezhető, mint egy olyan változás, melynek során írásrendszer a szavak jelentése helyett egyre inkább a szavak hangalakjának megjelenítésére törekedett. A sumer nyelv lejegyzésére használt ékírás azonban mindig megmaradt egy kevert rendszernek, mely logogramákat és szótagjeleket egyaránt alkalmazott. A szótövek lejegyzésére hagyományosan szinte mindig ugyanazokat a szójeleket használták, a szótagjelek a grammatikai morféma írására szolgáltak.

Az ékírás fonetizálódásában nagy szerepet játszott a térség kétnyelvűsége is. A flektáló akkád lejegyzésére az i. e. III. évezred közepén kialakult egy szótagjelekből álló szillabárium, melynek léte visszahatott a sumer lejegyzésére is.

Az ékírás rendszerében és működésében bekövetkezett változások jelentős hatással voltak a jelek formájára. A legelső szövegek piktografikus jeleit még rajzolták, az i. e. III. évezred elejétől kezdve azonban a jelek már a stílus végének agyagba nyomásával létrehozott apró ékekből álltak össze. A jelek képi jellegüket fokozatosan elvesztették, a jelek formájánál többé már nem az általuk ábrázolt dolgok felismerhetősége volt a lényeges, hanem az, hogy egy jelet a rendszer más jeleitől jól meg lehessen különböztetni. A jeleket alkotó jelek lehetséges iránya és a jeleket alkotó ékek

száma fokozatosan csökkent. (A különböző korok jelformáit bemutató online jellisták elérhetők a CDLI Wiki [Sign lists](#) oldalán keresztül.)

A jelek irányultsága valamikor az i. e. III. évezred folyamán az órajárásával ellentétes irányban 90 fokkal elfordult. Az írásjeleket eredetileg nem rendezték sorokba, hanem az agyagba rajzolt négyszögletes “ketrecekbe” helyezték, tetszőleges sorrendben. Az írásjeleket csak az i. e. III. évezred közepétől kezdve kezdték a beszéd elemeinek megfelelő sorrendben írni. A ketrecek kezdetben egymás alá írták, a tábla bal szélétől jobb felé haladó oszlopokban. Mikor a ketrecek sorokká szélesedtek, az írás iránya balról jobb felé tartott.

A sumer ékírásos szövegek latin betűs átírásában az egy szóhoz tartozó grafémákat kötőjelek kapcsolják össze. A determinatívumokat és a fonetikus kiegészítő jeleket felső indexbe tesszük. A determinatívumoknak kialakult egy rövidítési módja, így például az istennevek előtti determinatívumot a kis d betűvel rövidítjük: ^dinana = Inana istennő.

A nyelv kutatásának története

A sumer nyelvnek létezett korabeli nyelvtani hagyománya, melyet az ún. nyelvtani szövegekből ismerünk. Ezek a szövegek a már említett lista típusú szövegek közé tartoznak. Az óbabilóni korból (i. e. II. évezred első fele) származó szövegek sumer–akkád kétnyelvű igei és névszói paradigmákat tartalmaznak, ezeket az i. e. I. évezredben nyelvtani morfémák listái váltják fel. Az első évezredi listákban nyelvtani szakszavak írják le az egyes morfémák funkcióit. A nyelvtani szövegek akkád anyanyelvű irnokok munkái, a szövegekből kikövetkeztethető nyelvtani kategória rendszer az akkád nyelv szerkezetét tükrözi. (A nyelvtani szövegek leírásához és elemzéséhez ld. Black 1991 és 1998, Zólyomi 2000, 353–357.)

Az ékírás megfejtése, főbb tulajdonságainak megértése a 19. század ötvenes éveiben befejeződött. A korabeli kutatók hamar felismerték, hogy a Ninivéből előkerült szövegek egy részét egy nem sémi, agglutinatív nyelven írták. Egyikük, Edward Hincks, azt is feltételezte, hogy az ékírás felfedezését is ennek a népnek kell tulajdonítani. Ezek a felismerések váltották ki a “sumer kérdés”-nek keresztelt vitát, melyben Josep Halévy több mint 40 évig próbálta védeni a korabeli kutatók többségével szemben azt a tézisét, hogy az ékírást az asszírok, egy sémi nép, fedezte fel és, hogy a ninivei táblákon azonosítani vélt másik nyelv, a sumer, egy asszír alapú titkosírásnak felel meg és ezért nem egy újabb nyelv. Halévy tézisét 1900-ban a brit Theophilus Pinches egy hosszú cikkben minden kétséget kizáróan cáfolja (Pinches 1900). (A “sumer kérdés” hosszabb vagy rövidebb tárgyalásait a következő munkákban található meg: Weissbach 1898, Jones 1969, Pallis 1956, 180–185, Cooper 1991, Black et al. 2006, lii–liv.)

Szakirodalmi útmutató

Nyelvtani leírások:

A sumer nyelvnek nincs általánosan elfogadott leíró nyelvtana. A legnagyobb nézeteltérések és következképpen különbségek a sumer ige leírásában találhatók. A leggyakrabban használt kézikönyv még mindig Thomsen 2001, mely azonban nem nyújt koherens nyelvtani leírást, hanem a sumer nyelvtani kutatás eredményeit és problémáit

foglalja össze. A könyv ma már nem használható Attinger könyvének nyelvtani része nélkül (Attinger 1993, 1–318), mely fejezetről fejezetre kommentálja Thomsen könyvét. Römer bevezetésének (Römer 1999) használata óvatosságot kíván, mert a szerző kritikátlanul tárgyalja a nyelvtani irodalmat.

Leíró nyelvtanok: Poebel 1923, Jestin 1951, Falkenstein 1964, Kaneva 2006, Hayes 1997, Edzard 2003, Michalowski 2004, Zólyomi 2006, és Cunnigham 2006. Falkenstein 1949–1950 és Kärki 1967 kisebb szövegcsoportok nyelvtanának leírására vállalkozik. Nyelvtani tankönyvek: Hayes 2000, Bord 2001; Volk 2003 egy szószedettel ellátott olvasókönyv kezdők számára.

Attinger 1993 (1–318), Michalowski 2004, Zólyomi 2006 és Cunnigham 2006 tükrözik leginkább a modern nyelvészet eredményeinek és módszereinek alkalmazását a sumer nyelvtani kutatásokban.

Black–Zólyomi 2000 egy Oxfordban tartott sumer nyelvtani konferencia előadásait gyűjti össze, keresztmetszetét adva napjaink sumer nyelvészeti kutatásainak. A kötet bevezetőjének készült, de a kötetben nem publikált összefoglaló tanulmány a sumer nyelvtani kutatások lehetőségeiről és korlátairól [Black–Zólyomi 1999](#).

Szótárak

A sumer nyelvnek nem készült teljes, átfogó szótára nyomtatott formában. A Philadelphia-i Pennsylvániában készített sumer szótárnak csupán négy kötete jelent meg, melyek a B betűt és az A betű mintegy kétharmadát tartalmazzák (ld. Sjöberg et al. 1984–1998). A szótár nyomtatott változatának készítése abbamaradt, helyette egy online változat készül, melynek egyre bővülő interaktív változata jelenleg is elérhető: [The Pennsylvania Sumerian Dictionary](#).

Több szövegkiadás tartalmaz glosszáriumokat, melyek kisebb szövegcsoportok szókincsét dolgozzák fel: az i. e. III. évezred közepének sumer felirataihoz ld. Behrens–Steible 1983; az i. e. III. évezred végének jogi szövegeihez ld. Falkenstein 1957, 89–175, adminisztratív leveleihez ld. Sollberger 1966, 93–191; a hellenisztikus kor kétnyelvű himnuszaihoz ld. Oberhuber 1990.

Jellisták és írásrendszer

A két legáltalánosabban használt átfogó jellista Labat–Malbran-Labat 1995 és Borger 1988. Ez utóbbinak 2003-ban megjelent egy jelentősen átdolgozott változata (Borger 2003). A Labat-féle jellista paleográfiai része sokkal gazdagabb Borger könyveinél. Az online sumer szótár, [The Pennsylvania Sumerian Dictionary](#), tartalmaz egy online jellistát, mely Miguel Civil kiadatlan jellistáján alapszik.

Az ékírásos jelek formáinak legrészletesebb gyűjteménye még mindig Fossey 1926, mely több mint 30 ezer jelformát mutat be. A [The Cuneiform Digital Palaeography Project](#) ezt a könyvet válthatja fel amikor teljessé válik honlapja, amelyen az ékírásos jelek formái digitális fényképeken tanulmányozhatók.

Rövidebb időszakok és kisebb korpuszok jellistái: Green et al. 1987 (Uruk-i szövegek, i. e. IV. évezred vége; a könyv legfontosabb recenziója Steinkeller 1995), Deimel 1922 (Fára-i szövegek, i. e. 26. sz.), Rosengarten 1967 (i. e. 25. sz.), Schneider 1935 (III. Ur-i dinasztia szövegei, i. e. 21. sz.), Mittermayer 2006 (óbabilóni irodalmi szövegek).

Az ékírás működéséről és rendszeréről magyarul Bermant–Weitzman 1976 ad használható áttekintést. Cooper 1996 és Krebernik–Nissen 1994 a legjobb, assziriológusok által írt összefoglalások az ékírásról. A sumerre alkalmazott ékírás rendszeréről a klasszikus tanulmány Civil 1973. Coulmas 2003 az írásrendszerek, köztük az ékírás, nyelvészeti szempontú tárgyalását adja. Az ékírás kialakulásáról és az i. e. IV évezred végi rendszerről Nissen–Damerow–Englund 1991, Schmandt–Besserat 1992, Michalowski 1993a (Schmandt–Besserat 1992 igen kritikus recenziója), Schmandt–Besserat 1996, Kalla 1996, Michalowski 1996, Englund 1998, Glassner 2003 és Damerow 2006 ajánlható tanulmányozásra. Az ékírás irányáról ld. Powell 1981.

Szöveg kiadások:

A sumer nyelvű szövegek korpusza nem lezárt. Napjainkban is egyre másra bukkannak fel újabb szövegek, és ha a politikai helyzet lehetővé teszi, hogy újra elinduljanak a régészeti ásatások Irakban minden bizonnyal még több ékírásos szöveg lát majd napvilágot. A mostanáig előkerült szövegek a világ számtalan múzeumában, több földrészen elszórva találhatók. Az ékírás viszonylag kései megfejtése (19. század közepe) és a szövegek rendkívül nagy száma mellett, ez a két tényező is szerepet játszik abban, hogy az ékírásos (sumer és akkád) szövegek filológiai feldolgozottságának szintje meg sem közelíti a görög és latin szövegeket. Nem léteznek az ismert szövegeket mindenki számára hozzáférhetővé tevő sztenderd sorozatok és valószínű, hogy nyomtatott formában ezek már soha nem is fognak elkészülni, szerepüket egyre inkább a folyamatosan bővíthető online szövegkiadások veszik át (ld. alább).

Az ékírásos szövegek kiadásainak és szakirodalmának alapvető bibliográfiája Borger 1967–1975, mely 1973-ig dolgozza fel az irodalmat. Évenként közöl hasonló bibliográfiát az [Archiv für Orientforschung](#) folyóirat “Register Assyriologie”, illetve az *Orientalia* folyóirat “Keilschriftbibliographie” elnevezésű melléklete. A mezopotámiai írásbeliség műfajába Van De Mierop 1999 nyújt bevezetést.

Az assziriológia legátfogóbb kézikönyve, a *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* első kötete 1928-ban jelent meg, a II. világháború után 1957-ben folytatódott kiadása a harmadik kötettel. Jelenleg a 10. kötetnél (2003–2005) tart a “Priesterverkleidung” címszónál. A háború előtti kötetek napjainkra nagyon elavultak.

A sumer nyelvű adminisztratív szövegek kiadásait lehetetlen lenne ezen a helyen felsorolni. Englund 1998, Krebernik 1998, Bauer 1998 és Sallaberger 1999 részletes bevezetést és bibliográfiai segítséget nyújtanak az ezzel a korpuszsal foglalkozni kívánók számára. Valamennyi szövegkiadás bibliográfiai adatai megtalálható a [Cuneiform Digital Library Initiative](#) (ld. alább) honlapján is.

Jog szövegek kiadásához ld. Edzard 1968, Krecher 1974, Gelb–Steinkeller–Whiting 1991. Az i. e. III. évezred végi peres ügyek jegyzőkönyveit rögzítő táblák kiadása Falkenstein 1956 és 1957. A mezopotámia jogról általában ld. Westbrook (2003) összefoglaló kötetét.

A sumer leveleket kiadó két monográfia Sollberger 1966 és Kienast–Volk 1995.

A történeti feliratok recens kiadásai: Cooper 1986, Frayne 1993 és 1997, Edzard 1997, Frayne 1990 és a részben hasonló korpuszt publikáló Behrens–Steible 1982 és 1991.

Nincs átfogó sorozat, mely az irodalmi szövegeket publikálná. Az irodalmi szövegek kiadásai szakfolyóiratokban és monográfiákban lelhetők fel. Az [Electronic Text Corpus of Sumerian Literature](#) (ld. alább) projekt honlapján részletes bibliográfia található, ahol szinte valamennyi kiadás bibliográfiai adatai elérhetők. A sumeri irodalom rövid jellemzését adja Krecher 1978, Michalowski 1995 és Black et al. 2006, xix–lxiii. Veldhuis 1997, Tinney 1999, Volk 2000 és Robson 2001 az ó-babilóni irodalmi szövegek kontextusát jelentő irnoki iskolák működését és curriculumát tárgyalják. Wilcke 1975, Black 1998 és Veldhuis 2004 az sumer irodalom elméleti megközelítései.

A mezopotámia lexikális listák kiadásai a *Materialen zum Sumerischen Lexikon / Materials for the Sumerian Lexicon* (= MSL) c. sorozat köteteiben található. Az 1937-ben indult, összesen 18 kötetet számláló sorozat utolsó kötete 2004-ben jelent meg. Az archaikus (i. e. IV. évezred vége, III. évezred eleje) lexikális listáit Englund és Nissen adták ki (1993). A mezopotámia lexikális listák rövid jellemzését adja Civil 1995.

Az utóbbi években egyre nagyobb jelentőséget kapnak az interneten elérhető sumer szöveges adatbázisok. A történeti szövegek kivételével minden nagyobb szövegcsoporthoz elérhető ma már a világhálón is. Az óbabilóni irodalmi szövegek online korpusza: [Electronic Text Corpus of Sumerian Literature](#) (= ETCSL). Sumer adminisztratív szövegek (i. e. IV–III. évezred) elektronikus korpusza: [Cuneiform Digital Library Initiative](#) (= CDLI). Az i. e. III. évezred végének adminisztratív szövegeinek korpusza (némi átfedés van a CDLI-vel): [Database of Neo-Sumerian Texts](#) (= BDTNS). A lexikális listák korpusza megtalálható: [Digital Corpus of Cuneiform Lexical Texts](#) (= DCCLT).

Antológiák:

Komoróczy 1983 egy átfogó válogatást nyújt sumer irodalmi szövegekből. Harmatta 2003 számos sumer nyelvű történeti jellegű szöveget tartalmaz.

Angol nyelven a legtöbb irodalmi szöveget Jacobsen 1987 és Black et al. 2006 tartalmazza. Ez utóbbi az [ETCSL](#) fordításaiból ad válogatást, és egy hosszabb bevezető tanulmányt is tartalmaz a sumer irodalmi szövegekről. George 1999 tartalmazza valamennyi sumer nyelvű Gilgames eposz fordítását az akkád nyelvű változatok mellett. Vanstiphout 2003 négy sumer narratív szöveg fordítását tartalmazza bevezető tanulmányokkal ellátva. Michalowski 1993 sumer nyelven írt levelekből ad terjedelmes válogatást. Roth–Hoffner 1995 a sumer nyelvű “törvénykönyveket” teszi elérhetővé angol nyelven. Ez utóbbi három munka a szövegeket sumerül is közli átírásban.

Hallo 1997, 2000 és 2002 valamennyi sumer szövegtípusból tartalmaz bőséges válogatást. Kaiser 1982–1997 hasonlóan átfogó válogatást nyújt német nyelven.

Chavalas (ed.) 2006 sumer és akkád nyelvű történeti szövegekből ad átfogó válogatást.

Sorozatok, szakfolyóiratok:

A legfontosabb szakfolyóiratok, melyekben a sumer nyelvvel illetve sumer nyelvű szövegekkel kapcsolatos publikációk jelennek meg:

Acta Sumerologica (= ASJ) (The Middle Eastern Culture Center in Japan, Hiroshima)

[Altorientalische Forschungen](#) (= AoF) (Akademie Verlag, Berlin)

[Archiv für Orientforschung](#) (= AfO) (Institut für Orientalistik der Universität Wien, Wien)

Archív Orientální (= ArOr) (Oriental Institute of the Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague)

Bibliotheca Orientalis (= BiOr) (The Netherlands Institute for the Near East, Leiden)

[Journal of Cuneiform Studies](#) (= JCS) (American Schools of Oriental Research, Boston)

[Journal of Near Eastern Studies](#) (= JNES) (The University of Chicago, Chicago)

[Journal of the American Oriental Society](#) (= JAOS) (American Oriental Society)

Orientalia (= Or) (Pontificio Istituto Biblico, Roma)

[Orientalische Literaturzeitung](#) (= OLz) (Akademie Verlag, Berlin)

[Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale](#) (= RA) (Presses Universitaires de France, Paris)

[Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie](#) (= ZA) (Walter de Gruyter, Berlin–New York)

A [Cuneiform Digital Library Initiative](#) (University of California, Los Angeles – Max Planck Institute for the History of Science, Berlin) három online folyóiratot jelentet meg a honlapján: [Cuneiform Digital Library Notes](#), [Cuneiform Digital Library Bulletin](#), [Cuneiform Digital Library Journal](#).

A sumerológiai tárgyú monográfiákat megjelentető sorozatok közül napjainkban kettő tűnik ki a megjelentetett munkák száma és fontossága tekintetében: a Münster-i Ugarit-Verlag által gondozott *Alter Orient und Altest Testament* sorozat, és a Leiden-i Brill kiadó által gondozott *Cuneiform Monographs* sorozat.

A nyelvhez kötődő egyéb internetes honlapok:

Az ókori Közel Kelettel kapcsolatos, a világhálón elérhető anyagok legegyszerűbben az [Abzu](#) elnevezésű portál keresztül érhetők el. A londoni British Museum [Mesopotamia](#) honlapján rengeteg érdekes információ található. Napra kész információ forrás az [Ancient Near East.net](#) elnevezésű portál.

Magyarországi kutatóhelyek:

A magyar felsőoktatási intézmények közül a sumer nyelv egyedül az ELTE BTK Ókortudományi Intézetének Assziriológia és Hebraisztika Tanszékén tanulható, az ókori nyelvek és kultúrák alapszak assziriológia szakiránya keretében.

Bibliográfia

Attinger, Pascal 1993. *Eléments de linguistique sumérienne. La construction de du₁₁/e/di 'dire'* Fribourg, Suisse–Göttingen, Editions Universitaires–Vandenhoeck & Ruprecht. /Orbis Biblicus et Orientalis. Sonderband./

Bauer, Josef 1998. Der vorsargonische Abschnitt der mesopotamischen Geschichte. In Pascal Attinger–Markus Wäfler (Hrsg.): *Mesopotamien. Späturuk-Zeit und Frühdynastische Zeit*. Freiburg, Schweiz–Göttingen, Universitätsverlag–Vandenhoeck & Ruprecht, 431–585. p. /Orbis Biblicus et Orientalis, 160/1–Annäherungen, 1./

Behrens, Hermann–Horst Steible 1982. *Die altsumerischen Bau- und Weihinschriften*. 1–2 Bde. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag. /Freiburger altorientalische Studien, 5/1–2./

- Behrens, Hermann–Horst Steible 1983. *Glossar zu den altsumerischen Bau- und Weihinschriften*. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag. /Freiburger altorientalische Studien, 6./
- Behrens, Hermann–Horst Steible 1991. *Die neusumerischen Bau- und Weihinschriften*. 1–2 Bde. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag. /Freiburger altorientalische Studien, 9/1–2./
- Bermant, Chaim–Micheael Weitzman 1986. Ékírás kezdőknek. In uők: *Egy ismeretlen ókori civilizáció: Ebla*. Budapest, Gondolat, 85–141. p.
- Black, Jeremy 1998. *Reading Sumerian Poetry*. London, The Athlone Press. /Athlone Publications in Egyptology and Ancient Near Eastern Studies./
- Black, Jeremy 2004. Sprachwandel im Sumerischen. In Jan-Waalke Meyer–Walter Sommerfeld (Hrsg.): 2000 v. Chr. *Politische, wirtschaftliche und kulturelle Entwicklung im Zeichen einer Jahrtausendwende*. Saarbrücken, Saarbrücker Druckerei und Verlag, 171–183. p. /Colloquien der Deutschen Orient Gesellschaft, 3./
- Black, Jeremy–Gábor Zólyomi (eds.) 2000 [megj. 2005]. *Special Volume in Honor of Professor Mamoru Yoshikawa*. 1. vol. *The Study of Diachronic and Synchronic Variation in Sumerian: Papers Presented at the 6th Meeting of the Sumerian Grammar Discussion Group, Oxford, 17th and 18th September 1999*. Hiroshima: The Middle Eastern Culture Center in Japan. /Acta Sumerologica, 22./
- Black, Jeremy–Gábor Zólyomi 1999. The Study of Diachronic and Synchronic Variation in Sumerian. (<http://www.assziologia.hu/downloads/introSGDG6.zip>)
- Black, Jeremy–Graham Cunningham–Eleanor Robson–Gábor Zólyomi 2006. *The Literature of Ancient Sumer*. 2nd, corr. ed. Oxford–New York, Oxford University Press.
- Black, Jeremy 1991. *Sumerian Grammar in Babylonian Theory*. 2. ext. ed. Rome: Pontifical Biblical Institute. /Studia Pohl. Series Maior, 12./
- Black, Jeremy 1998. The Babylonian Grammatical Tradition: The First Grammars of Sumerian. *Transactions of the Philological Society*, 87. 75–99 p.
- Bord, Lucien-Jean 2001. *Petite grammaire du sumérien à l'usage des débutants*. Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner S.A. /Geuthner Manuels./
- Borger, Rykle 1967–1975. *Handbuch der Keilschriftliteratur*. 1–3. Bde. Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Borger, Rykle 1988. *Assyrisch-babylonische Zeichenliste*. 4. Auflage. Kevelaer–Neukirchen-Vluyn, Verlag Butzon & Becker–Neukirchener Verlag. /Alter Orient und Altes Testament, 33/33A./
- Borger, Rykle 2003. *Mesopotamisches Zeichenlexikon*. Münster, Ugarit Verlag. /Alter Orient und Altes Testament, 305./
- Chavalas, Mark (ed.) 2006. *The Ancient Near East: Historical Sources in Translation*. Malden, MA–Oxford, Blackwell Publishers /Blackwell Sourcebooks in Ancient History./
- Civil, Miguel 1973. The Sumerian Writing System: Some Problems. *Orientalia*, NS 42. 21–34.
- Civil, Miguel 1995. Ancient Mesopotamian Lexicography. In Jack Sasson et al. (eds.): *Civilizations of the Ancient Near East*, vol. IV. New York, Simon & Schuster MacMillan, 2305–2314. p.

- Cooper, Jerrold S. 1986. *Sumerian and Akkadian Royal Inscriptions*. Vol. 1. *Presargonic Inscriptions*. New Haven, Conncticut, The American Oriental Society. /The American Oriental Society. Translation Series, 1./
- Cooper, Jerrold S. 1991. Posing the Sumerian Question: Race and Scholarship in the Early History of Assyriology. In P. Michalowski et al. (eds.): *Velles Paraules. Ancient Near Eastern Studies in Honor of Miguel Civilon the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday*. Sabadell–Barcelona, Editorial AUSA, 47–66. p. /Aula Orientalis, 9./
- Coghill, Eleanor–Guy Deutscher 2002. The origin of ergativity in Sumerian, and the “inversion” in pronominal agreement: a historical explanation based on Neo-Aramaic parallels. *Orientalia*, NS 71. 267–290 p.
- Cooper, Jerrold S. 1996. Mesopotamian Cuneiform: Sumerian and Akkadian. In Daniels–Bright (eds.) 1996, 37–57. p.
- Coulmas, Florian 2003. *Writing Systems. An Introduction to Their Linguistic Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. /Cambridge Textbooks in Linguistics./
- Cunningham, Graham 2006. Sumerian. In Keith Brown (ed.): *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 12. köt. Oxford: Elsevier, 271 p.
- Damerow, Peter 2006. The Origins of Writing as a Problem of Historical Epistemology. [Cuneform Digital Library Journal, 2006/1.](#)
- Daniels, Peter D.–William Bright (eds.) 1996. *The World's Writing Systems*. New York–Oxford, Oxford University Press.
- Deimel, Anton 1922. *Die Inschriften von Fara*. 1. Bd. *Liste der archaischen Keilschriftzeichen*. Leipzig, J. C. Hinrichs. /Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft, 40./
- Edzard, Dietz Otto 1968. *Sumerische Rechtsurkunden des III. Jahrtausend aus der Zeit vor der III. Dynastie von Ur*. München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. /Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Abhandlungen, NF 67; Veröffentlichungen der Kommission zur Erschließung von Keilschrifttexten, Serie A, 4./
- Edzard, Dietz Otto 1997. *Gudea and His Dynasty*. Toronto–Buffalo–London. /The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods, 3/1./
- Edzard, Dietz Otto 2003. *Sumerian Grammar*. Leiden–Boston, Brill. /Handbook of Oriental Studies, I, 71./
- Englund, Robert K. 1998. Texts from the Late Uruk Period. In Pascal Attinger–Markus Wäfler (Hrsg.): *Mesopotamien. Späturuk-Zeit und Frühdynastische Zeit*. Freiburg, Schweiz–Göttingen, Universitätsverlag–Vandenhoeck & Ruprecht, 15–233. p. /Orbis Biblicus et Orientalis, 160/1–Annäherungen, 1./
- Englund, Robert K.–Hans J. Nissen 1993. *Die lexikalischen Listen der archaischen Texte aus Uruk*. Berlin, Gebr. Mann Verlag. /Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka, 13–Archaische Texte aus Uruk, 3./
- Falkenstein, Adam 1949–1950. *Grammatik der Sprache Gudeas von Lagaš*. 1–2. köt. Roma, Pontificium Institutum Biblicum. /Analecta Orientalia, 28–29./
- Falkenstein, Adam 1956. *Die neusumerischen Gerichtsurkunden*, Bd. 1–2. München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. /Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Abhandlungen, NF 39–40; Veröffentlichungen der Kommission zur Erschließung von Keilschrifttexten, Serie A, 2, I–II./

- Falkenstein, Adam 1957. *Die neusumerischen Gerichtsurkunden*, Bd. 3. München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. /Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Abhandlungen, NF 44; Veröffentlichungen der Kommission zur Erschließung von Keilschrifttexten, Serie A, 2, III./
- Falkenstein, Adam 1964. *Das Sumerische*. Leiden, Brill. /Handbuch der Orientalistik, I, 2, I, 1./
- Fossey, Charles 1926. *Manuel d'assyriologie*. 2. t. *Évolution des cunéiformes*. Paris, Louis Conard.
- Frayne, Douglas 1990. *Old Babylonian Period (2003–1595 BC)*. Toronto–Buffalo–London. /The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods, 4./
- Frayne, Douglas 1993. *Sargonic and Gutian Periods (2334–2113 BC)*. Toronto–Buffalo–London. /The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods, 2./
- Frayne, Douglas 1997. *Ur III Period (2112–2004 BC)*. Toronto–Buffalo–London. /The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods, 3/2./
- Gelb, Ignace J.–Piotr Steinkeller–Robert M. Whiting, Jr. 1991. *Earliest Land Tenure Systems in the Near East: Ancient Kudurrus*. Chicago, Oriental Institute of the University of Chicago. /University of Chicago Oriental Institute Publications, 104./
- Geller, Mark 1997. The Last Wedge. *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 87. 43–95. p.
- Glassner, Jean-Jacques 2003. *The Invention of Cuneiform*. Baltimore–London, The John Hopkins University Press.
- George, Andrew 1999. *The Epic of Gilgamesh. The Babylonian Epic Poem and Other Texts in Akkadian and Sumerian*. London, Penguin Books.
- Green, Margret W. et al. 1987. *Zeichenliste der archaischen Texte aus Uruk*. Berlin, Gebr. Mann Verlag. /Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka, 11–Archaische Texte aus Uruk, 2./
- Hallo, William W. (ed.) 1997. *The Context of Scripture*. 1. vol. *Canonical Compositions from the Biblical World*. Leiden–New York–Köln, Brill.
- Hallo, William W. (ed.) 2000. *The Context of Scripture*. 2. vol. *Monumental Inscriptions from the Biblical World*. Leiden–Boston–Köln, Brill.
- Hallo, William W. (ed.) 2002. *The Context of Scripture*. 3. vol. *Archival Documents from the Biblical World*. Leiden–New York–Köln, Brill.
- Harmatta, János (szerk.) 2003. *Ókori Keleti Történeti Chrestomathia*. 2., jav. és bőv. kiad. Budapest, Osiris Kiadó. /Osiris Tankönyvek./
- Hayes, John L. 1997. *Sumerian*. München–New Castle, Lincom Europa. /Languages of the World. Materials, 68./
- Hayes, John L. 2000. *A Manual of Sumerian Grammar and Texts*. 2. rev., ext. ed. Malibu, Undena Publications. /ARTANES 5./
- Jacobsen, Thorkild 1987. *The Harps That Once ...: Sumerian Poetry in Translation*. New Haven, Yale University.
- Jagersma, Bram 2000. Sound Change in Sumerian: the So-Called /fr/-Phoneme. In Black–Zólyomi 2000, 81–87. p.
- Jestin, R. 1951. *Abrégé de grammaire sumérienne*. Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner S.A.
- Jones, Thomas B. 1969. *The Sumerian Problem*. New York etc., John Wiley & Sons.

- Kalla, Gábor 1996. Az információátvitel és –átadás korai technikái Mezopotámiában. A számológévektől az archaikus táblákig. *Világtörténet*, Új folyam (1996. ősz–tél). 36–62. p.
- Kaiser, Otto (Hrsg.) 1982–1997. *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments*. 1–3. Bde. Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus.
- Kaneva, I. T. 2006. Sumerszkij jazük. 2. átdolg., bővített kiad. Szankt-Peterburg, Centr “Peterburgszkoe Vosztokovedenie” /Orientalia./
- Kärki, Ilmari 1967. *Die Sprache der sumerischen Königsinschriften der frühaltbabylonischen Zeit*. Helsinki. /Studia Orientalia, B1./
- Keetman, Jan 2004. Erneuerung des Syllabars im Ur III-Akkadischen: Schriftreform oder Sprachwandel? *Zeitschrift für Assyriologie*, 94. 186–201. p.
- Keetman, Jan 2004a. Verschlusslaute, Affrikaten und Frikative im Sumerischen. *Archiv Orientalní*, 72. 367–383. p.
- Keetman, Jan 2005. Die altsumerische Vokalharmonie und die Vokale des Sumerischen. *Journal of Cuneiform Studies*, 57. 1–16. p.
- Kienast, Burkhard–Konrad Volk 1995. *Die sumerischen und akkadischen Briefe des III. Jahrtausends aus der Zeit vor der III. Dynastie von Ur*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag. /Freiburger altorientalische Studien, 19/
- Komoróczy, Géza 1976. *Sumer és magyar?* Budapest, Magvető Kiadó. /Gyorsuló idő./
- Komoróczy, Géza 1983. “Fénylő ölednek édes örömében...” *A sumer irodalom kistükré*. 2. kiad. Budapest, Európa.
- Krebernik, Manfred 1998. Die Texte aus Fāra und Tell Abū Salābīh. In Pascal Attinger–Markus Wäfler (Hrsg.): *Mesopotamien. Späturuk-Zeit und Frühdynastische Zeit*. Freiburg, Schweiz–Göttingen, Universitätsverlag–Vandenhoeck & Ruprecht, 237–427. p. /Orbis Biblicus et Orientalis, 160/1–Annäherungen, 1./
- Krebernik, Manfred–Hans J. Nissen 1994. Die sumerisch-akkadische Keilschrift. In Hartmut Günther–Otto Ludwig (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung*. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 274–288. p.
- Krecher, Joachim 1974. Neue Sumerische Rechtsurkunden des 3. Jahrtausends. *Zeitschrift für Assyriologie*, 63. 145–271. p.
- Krecher, Joachim 1978. Sumerische Literatur. In Wolfgang Röllig (Hrsg.): *Altorientalische Literaturen*. Wiesbaden, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 101–150. p. /Neues Handbuch der Literaturwissenschaft, 1./
- Krecher, Joachim 1993. Alltagsformen der sumerischen Sprache? In Julia Zablocka – Stefan Zawadzki (eds.): *Šulmu IV. Everyday Life in Ancient Near East. Papers Presented at the International Conference, Poznan, 19–22 September, 1989*. Poznan, Adam Mickiewicz University Press, 189–195. p. /Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria historia, 182./
- Labat, René–Florence Malbran-Labat 1995. *Manuel d'épigraphie akkadienne (Signes, Syllabaire, Idéogrammes)*. 6. éd.. Paris, Paul Geuthner.
- Michalowski, Piotr 1993. *Letters from Early Mesopotamia*. Atlanta, Society of Biblical Literature. /Writings from the Ancient World, 3./
- Michalowski, Piotr 1993a. Tokenism. *American Anthropologist*, 95. 996–999.

- Michalowski, Piotr 1995. Sumerian Literature. In Jack Sasson et al. (eds.): *Civilizations of the Ancient Near East*, vol. IV. New York, Simon & Schuster MacMillan, 2279–2291. p.
- Michalowski, Piotr 1996. Mesopotamian Cuneiform: Origin. In Daniels–Bright (eds.) 1996, 33–36. p.
- Michalowski, Piotr 2004. Sumerian. In Roger D. Woodward (ed.): *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*. Cambridge, Cambridge University Press, 19–59. p.
- Mittermayer, Catherine 2006. *Altbabylonische Zeichenliste der sumerisch-literarischen Texte*. Fribourg, Suisse–Göttingen, Editions Universitaires–Vandenhoeck & Ruprecht. /Orbis Biblicus et Orientalis. Sonderband./
- Nissen, Hans J.–Peter Damerow–Robert K. Englund 1991. *Frühe Schrift und Techniken der Wirtschaftsverwaltung im alten Vorderen Orient: Informationsspeicherung und –verarbeitung vor 5000 Jahren*. Bad Salzdetfurth, Verlag Franzbecker–Max-Planck Institut für Bildungsforschung.
- Oberhuber, Karl 1990. Sumerisches Lexikon zu “Georg Reisner, Sumerisch – babylonische Hymnen nach Thontafeln griechischer Zeit (Berlin 1896)” (SBH) und verwandten Texten. Innsbruck, Verlag des Instituts für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck. /Innsbrucker Sumerisches Lexikon, I, 1./
- Pallis, Sven Aage 1956. *The Antiquity of Iraq. A Handbook of Assyriology*. Copenhagen, Ejnar Munksgard.
- Pinches, T. G. 1900. Sumerian or Cryptography. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 32. 75–96. p.
- Poebel, Arno 1923. *Grundzüge der sumerischen Grammatik*. Rostock, Selbstverlag des Verfassers. /Rostocker orientalistische Studien, 1./
- Powell, Marvin A. 1981. Three Problems in the History of Writing: Origins, Direction of Script, Literacy. *Visible Language*, 15, IV. 419–440. p.
- Rédei, Károly 1998. *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája*. Budapest, Balassi Kiadó. /Magyar Őstörténeti Könyvtár, 2./
- Robson, Eleanor 2001. The Tablet House: A Scribal School in Old Babylonian Nippur. *Revue d'Assyriologie*, 95. 39–67. p.
- Römer, W. H. Ph. 1999. *Die Sumerologie. Einführung in die Forschung und Bibliographie in Auswahl*. 2. verb. Aufl. Münster, Ugarit-Verlag. /Alter Orient und Altes Testament, 262./
- Rosengarten, Yvonne 1967. *Répertoire commenté des signes présargoniques sumériens de Lagaš*. Paris, Éditions E. de Boccard.
- Roth, Martha T.–Harry A. Hoffner, Jr. 1995. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Atlanta, Society of Biblical Literature. /Writings from the Ancient World, 6./
- Rubio, Gonzalo 2005. On the Linguistic Landscape of Early Mesopotamia. In W. H. van Soldt (ed.): *Ethnicity in Ancient Mesopotamia. Papers Read at the 48th Rencontre Assyriologique Internationale, Leiden, 1–4 July 2002*. Leiden, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 316–332. p. /Uitgaven van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden, 102./
- Sanders, Seth L. (ed.) 2006. *Margins of Writing, Origins of Cultures*. Chicago, IL, The Oriental Institute of the University of Chicago. /Oriental Institute Seminars, 2./

- Sallaberger, Walther 1999. Ur III-Zeit. In Pascal Attinger–Markus Wäfler (Hrsg.): *Mesopotamien. Akkade-Zeit und Ur III-Zeit*. Freiburg, Schweiz–Göttingen, Universitätsverlag–Vandenhoeck & Ruprecht, 121–390 p. /Orbis Biblicus et Orientalis, 160/3–Annäherungen, 3./
- Sallaberger, Walther 2004. Das Ende des Sumerischen. Tod und Nachleben einer altmesopotamischen Sprache. In Peter Schrijver–Peter-Arnold Mumm, (Hrsg.): *Sprachtod und Sprachgeburt*. Bremen: Hempen Verlag, 108–140 p. /Münchner Forschungen zur historischen Sprachwissenschaft, 2./
- Schmandt-Besserat, Denise 1992. *Before Writing*. 2 vols. Austin, University of Texas Press.
- Schmandt-Besserat, Denise 1996. *How Writing Came About*. Austin, University of Texas Press.
- Schneider, Nikolaus 1935. *Die Keilschriftzeichen der Wirtschaftsurkunden von Ur III nebst ihren charakterisitschen Schreibvarianten*. Rom, Papstliches Bibelinstitut. Keilschrift-Paläographie, 2./
- Schretter, Manfred K. 1990. *Emesal-Studien. Sprach- und literaturgeschichtliche Untersuchungen zur sogenannten Frauensprache des Sumerischen*. Innsbruck, Insitut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck. /Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft. Sonderheft, 69./
- Sjöberg, Åke W. et al. (szerk.) 1984–1998. *The Sumerian Dictionary of the University Museum of the University of Pennsylvania*, vol. I: A, 1-3; II: B. Philadelphia, Babylonian Section of the University Museum.
- Sollberger, Edmond 1966. *The Business and Administrative Correspondence Under the Kings of Ur* Locust Valley, NY, J.J. Augustin. /Texts from Cuneiform Sources, 1./
- Steinkeller, Piotr 1995. [Green et al. 1987.] *Bibliotheca Orientalis*, 52. 689–713.
- Thomsen, Marie-Louise 2001. *The Sumerian Language. An Introduction to Its History and Grammatical Structure*. 3. ext. ed. Copenhagen, Akademisk Forlag. /Mesopotamia, 10./
- Tinney, Steve 1999. On the Curricular Setting of Sumerian Literature. *Iraq*, 61. 159–172. p.
- Van De Mieroop, Marc 1999. *Cuneiform Texts and the Writing of History*. London–New York: Routledge. /Approaching the Ancient World./
- Vanstiphout, Hermann 2003. *Epics of Sumerian Kings. The Matter of Aratta*. Atlanta, Society of Biblical Literature. /Writings from the Ancient World, 20./
- Veldhuis, Niek 1997. *Elementary Education at Nippur. The Lists of Trees and Wooden Objects*. Groningen, s. n.
- Veldhuis, Niek 2004. *Religion, Literature, and Scholarship: The Sumerian Composition Nanse and the Birds*. Leiden–Boston, Brill–Styx. /Cuneiform Monographs, 22./
- Volk, Konrad 2000. Edubba’a und Edubba’a-Literatur: Rätsel und Lösungen. *Zeitschrift für Assyriologie*, 90. 1-30. p.
- Volk, Konrad 2003. *A Sumerian Reader*. 2., rev. ed. Roma, Editrice Pontificio Istituto Biblico. /Studia Pohl. Series Maior, 18./
- Weissbach, Franz Heinrich 1898. *Die sumerische Frage*. Leipzig, J. C. Hinrichs’sche Buchhandlung.
- Westbrook, Raymond (ed.) 2003. *A History of Ancient Near Eastern Law*. 2 vols. Leiden–Boston, Brill. /Handbook of Oriental Studies, I, 72./

- Wilcke, Claus 1976. Formale Gesichtspunkte in der sumerischen Literatur. In Stephen J. Lieberman (ed.): *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen on his Seventieth Birthday, June 7, 1974*. Chicag–London, The University of Chicago Press, 205–316. p. /Assyriological Studies, 20./
- Wilcke, Claus 2000. *Wer las und schrieb in Babylonien und Assyrien. Überlegungen zur Literalität im Alten Zweistromland*. München, Verlag der BAW. /Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte, Jahrgang 2000, Heft 6./
- Woods, Christopher 2006. Bilingualism, Scribal Learning, and the Death of Sumerian. In Seth L. Sanders (ed.): *Margins of Writing, Origins of Cultures*. Chicago, IL, The Oriental Institute of the University of Chicago, 91–120. p. /Oriental Institute Seminars, 2./
- Zólyomi, Gábor 2000. Structural interference from Akkadian in Old Babylonian Sumerian. In Black–Zólyomi 2000, 335–360. p.
- Zólyomi, Gábor 2006. Sumerisch. In Michael Streck (Hrsg.): *Schriften und Sprachen des Alten Orients*. 2., überarb. Aufl. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 11–43. p.